

نقش دین، هنر و ادبیات در تفسیر و تثبیت حقوق شهروندی در اندیشه‌های حسن‌زاده آملی و سید حسین نصر

محمدجواد عساری^۱ ID، جهانبخش رحمانی^۲ ID*، سید حسین واعظی^۳ ID، زهره سعادت‌مند^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان) اصفهان، ایران. Assarijvad@yahoo.com

^۲ (نویسنده مسئول) دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران. jahanbakh147@gmail.com

^۳ دانشیار گروه عرفان اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران. Vaezi134@gmail.com

^۴ دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران. mailto:Zosaadatmand@yahoo.com

چکیده

مقوله‌هایی چون دین، هنر و ادبیات از ادوار کهن و از نخستین جوامع بشری همراه و همزاد انسان بوده‌اند. در هر جامعه‌ای که میزان توجه به این مقوله‌ها افزایش یافته است، جوامع بشری در جایگاه بالاتر تمدنی قرار گرفته‌اند. امروزه حقوق شهروندی یکی از مفاهیم نوین و مورد توجه اندیشمندان است. مسئله‌ای که می‌توان اینجا مطرح کرد میزان تأثیر نقش دین، هنر و ادبیات در حقوق شهروندی است. جامعه آماری پژوهش را کلیه منابع، مقالات، کتب و سایت‌های تخصصی مربوط به دیدگاه‌های دو اندیشمند مذکور بود که با استفاده از رویکرد تحلیل محتوا (مضمون) به بررسی این منابع پرداخته شد. ابزار گردآوری داده‌ها سیاهه تحلیل محتوا جهت بررسی و استخراج مؤلفه‌های حقوق شهروندی بود که روایی و پایایی آن توسط اساتید مجرب به دست آمد. یافته‌های پژوهش نشان داد که از دیدگاه علامه حسن‌زاده آملی حقوق شهروندی دارای مؤلفه‌های همدلی با خلق خدا، حق و تکلیف، برخورداری از عدالت، اشتغال حلال، آموزش، سلامت جسم و روان و سلامت اجتماعی و از دیدگاه سید حسین نصر، پاسداری از طبیعت، حقوق اقتصادی، حق و تکلیف، حقوق زنان، آزادی، کرامت انسانی و حق حکومت می‌باشد. بنابراین آنچه که مهم است، این است که این حقوق باید به نوعی نمایان گردد که دست‌اندرکاران و افراد ذیربط در این زمینه، با اتقان نظر و به صورت ثابت قدم سعی در اجرای این حقوق و احترام به آن‌ها را در مدیریت شهروندی داشته باشند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی نقش هنر، دین و ادبیات در تثبیت حقوق شهروندی.
۲. واکاوی حقوق شهروندی براساس اندیشه‌های سید حسین نصر و حسن‌زاده آملی.

سوالات پژوهش:

۱. هنر، دین و ادبیات در تثبیت حقوق شهروندی چه نقشی دارند؟
۲. حقوق شهروندی در اندیشه‌های سید حسین نصر و حسن‌زاده آملی چه جایگاهی دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۶

دوره ۱۹

صفحه ۳۶۰ الی ۳۷۱

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۰۷

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۱۲/۱۸

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

دین، هنر، حقوق شهروندی، علامه حسن‌زاده آملی، سید حسین نصر.

ارجاع به این مقاله

عساری، محمد جواد، رحمانی، جهانبخش، واعظی، سید حسین، سعادت‌مند، زهره. (۱۴۰۱). نقش دین، هنر و ادبیات در تفسیر و تثبیت حقوق شهروندی با تأکید بر اندیشه‌های حسن‌زاده آملی و سید حسین نصر. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۶)، ۳۶۰-۳۷۱.

dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.46.17.3

dx.doi.org/10.22034/IAS.2021.28434.1596

مقدمه

حقوق شهروندی را باید مجموعه وسیعی از حقوق سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دانست که در کنار آن تکالیف و وظایف شهروندان در قبال دولت را مورد توجه قرار می‌دهد. حقوق شهروندی جزء لاینفک جامعه مدنی و مبنای تشکیل آن به‌شمار می‌رود که امکان مشارکت داوطلبانه همه شهروندان را در تمامی عرصه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی فراهم می‌آورد. حسن‌زاده آملی در مورد انسان بیان می‌دارد که انسان کسی است که لیاقت‌ها و قابلیت‌هایی دارد که چون به فضیلت برسند و او را متصف به صفات ربوبی و محاسن اخلاق و محامد آداب کنند، او دیگر همان حیوان ناطق نیست؛ بلکه انسان واقعی حقیقی است و به‌عنوان انسان حقیقی باید از حقوق خود به‌عنوان یک شهروند به‌رمند گردد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۸). از منظر علامه افراد در بهره‌مندی از حقوق با یکدیگر برابرند. به‌عبارتی مسیر کمال و سعادت برای زن به‌همان میزان فراهم است که زمینه آن برای مرد مهیا است؛ چراکه هر دو نوع واحدی هستند. در تحصیل علم، عدالت ورزی، توجه به معنویت و تزکیه نفس، آزادی عقیده و عمل براساس شرع و اشتغال تفاوتی میان این دو نوع نمی‌باشد. در نهایت این که می‌توان گفت که ایشان جنسیت (زن و مرد بودن) را در کمالات معنوی و نیز دستیابی به سعادت و همچنین بهره‌مندی از حقوق دخیل نمی‌دانند و به‌عبارتی دیگر علامه بدون لحاظ جنس، با نگاه به نوع انسان، موضوع را مورد بحث قرار می‌دهد؛ یعنی انسان‌ها به دلیل انسان بودن از حقوق بهره‌مند هستند و به سعادت و کمال می‌توانند برسند؛ نه به دلیل جنس زن و مرد بودن. در بهره‌مندی از حقوق شهروندی تربیت نقش مهمی دارد. از منظر علامه حسن‌زاده آملی، هدف تربیت؛ سعادت جاودان، سعادت نفس انسانی، کمال وجود و خداشناسی است و مقدمه آن خودشناسی است. تفکر درباره ابدیت، توجه به نیازهای ملک و ملکوت، ریاضت، نظر در نحوه تحصیل معارف خود، عرفان، علم و عمل و تأمل در فرآیند رشد انسان از روش‌های تربیتی هستند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۸). حقوق شهروندی در اندیشه سیدحسین نصر به این صورت است که وی حقوق را با تأکید بر آرای دین مبین اسلام، فلسفه و حکمت، سنت‌گرایی و تعامل با ادیان و احترام به حقوق انسان‌ها مطرح می‌سازد. در واقع، نصر حرمت انسان و حقوق وی را وابسته به نشان الهی مطرح نماید. وی معتقد است که اسلام انسان‌ها را در رابطه با خداوند تعریف می‌کند و مسئولیت‌ها و حقوقشان نیز برگرفته از همین ارتباط است. وی در خصوص حقوق شهروندان معتقد است که با وجود اینکه همه صحبت از حقوق بشر و حقوق شهروندی می‌کنند و کمتر از مسئولیت‌های بشری سخن می‌گویند، در عمل حتی در همان غرب مدرن هم در بسیاری موارد مسئولیت‌ها بر حقوق پیشی دارند (عطوفی کاشانی، ۱۳۸۸). بنابر آن چه گفته شد در این پژوهش قصد بر آن است که تا به واکاری حقوق شهروندی براساس اندیشه‌های حسن‌زاده آملی و سید حسین نصر پردازیم.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون تحقیق مستقلی با این عنوان به‌رشته تحریر درنیامده است. در پژوهش حاضر روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و اسنادی و ابزار گردآوری اطلاعات فیش‌برداری است.

جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی^۱ به منظور تفسیر ذهنی^۲ محتوای داده‌های متنی استفاده شد. ابتدا تمام اسناد و مدارک جمع‌آوری شده از منابع اطلاعاتی در زمینه پژوهش محوری کلمه‌به‌کلمه برداشت و به صورت غیر برخط^۳ در فایل‌های دسته‌بندی شده به تفکیک هر سؤال تدوین و نوشته شد. برای این منظور اسناد و مدارک در چند نوبت به دقت بررسی شد و متن آن‌ها چندبار مرور گردید، سپس به واحدهای تحلیل بر اساس مقوله، مؤلفه‌ها، هدف‌ها، محتوی، تقسیم شد. در این پژوهش جامعه آماری، کلیه اسناد و مدارک چاپ شده و در دسترس از دو اندیشمند (علامه حسن‌زاده آملی و سید حسین نصر) لذا نمونه آماری در این مطالعه مشخصاً آن اسناد و مدارک است که در خصوص حقوق شهروندی چه به صورت مستقیم و چه به صورت غیرمستقیم بحث نموده‌اند، می‌باشند. با استفاده از بانک‌های اطلاعاتی از قبیل سایت‌های تخصصی، کتب و مقالات چاپ شده و مباحثی که در قالب‌ها کنفرانس‌ها، همایش‌ها به انجای مختلف به دیدگاه‌های این اندیشمندان پرداخته بودند، اطلاعات مورد نظر جمع‌آوری شد. برای قضاوت درباره اعتبار اسناد مدارک موجود به نقد بیرونی و درونی منابع تأکید شده است.

۱. نقش دین، هنر و ادبیات در حقوق شهروندی

هرچند موضوع حقوق شهروندی در قرن اخیر مطرح شده است اما مبانی آن کم و بیش در فرهنگ‌های مختلف وجود دارد. بدون شک عقاید کلی یک مکتب در باب انسان و عالم، در اعتقاد به نوع رابطه حقوقی بین افراد انسان و سایر موجودات بستگی دارد. از دیدگاه دین اسلام بین تمام ذرات جهان هستی ارتباطی وجود دارد که به خاطر هدفی آفریده شده‌اند و یک نوع شعور کلی بر نوامیس عالم حکمفرماست. یک سلسله مبانی حقوقی دارد که قوانین خدا را براساس آن اصول و مبانی وضع کرده است. در قرآن کریم به‌طور مکرر بر مواهب عالم برای انسان تأکید شده است. در سیستم قانونگذاری الهی هم به قوانین فردی و هم قوانین جمعی توجه شده است. در احکام عبادی بر پرورش و سازندگی فرد و روحیات او قانونگذاری لازم انجام شده است. نخستین حق هر شهروند و هر انسانی از نظر دین، ایجاد زمینه مناسب برای رشد اوست. پس از آن باید محیط اجتماع فرصت شد، توسعه و کمال را به افراد بدهد و در جوامع دینی، بخش عمده‌ای از این وظایف بر عهده دین است (ابن‌تراب، ۱۳۸۵: ۱-۱۲).

هنر نیز مانند سایر امور در سپهر حقوق شهروندی شناسایی شده است. هنر به‌عنوان یکی از محصولات ذوق و قوه زیبایی‌شناختی انسان که توأمان جلوه‌ای مادی و معنوی دارد، در میلنه فرد و جامعه قرار دارد. هنر از یک‌سو نشان‌دهنده فردیت هنرمند و جنبه منحصربه‌فرد اوست و از سوی دیگر، رابطه‌ای تنگاتنگ با اجتماع دارد. نوعی تجلی غلیان فردی در جامعه که با حقوق ارتباطی وثیق دارد. حق آزادی بیان هنری، آزادی انتخاب شغل هنری، آزادی شکل‌های هنری و دادخواهی هنرمندان، چهار مصداق حقوقی در نسل اول حقوق بشر است. منشور حقوق شهروندی دریچه‌ای برای آشنایی و شناسایی حق‌های هنری است. هنر به‌عنوان تجلی خلاقیت و شکوفایی شخصیت انسانی

^۱- Qualitative content analysis

^۲- Subjective interpretation

^۳- Offline

همچون سیر مصداق‌های ابزار عقیده در تمام اشکل خود نظیر سینما، تئاتر، ادبیات، نقاشی، هنرهای تجسمی آزاد است و همه شهروندان حق دارند ایده‌ها و آثار هنری خود را به صورت آزادانه تولید و عرضه نمایند (آگاه، ۱۳۹۸: ۳۶۸-۳۸۸). ادبیات نیز که بازتابی از آموزه‌های دینی و فطری است لبریز از آموزه‌هایی است که انسان را به رعایت حقوق و احترام به دیگران تشویق می‌کند. اعتقاد شعرا و ادیبان پارسی‌گوی به مضامین دینی و قرآنی و پایبندی آنان به آموزه‌های انسانی مهم‌ترین دلیل گرایش آنان بر تبیین خواسته‌های فردی و اجتماع است.

۲. مؤلفه‌های حقوق شهروندی در اندیشه حسن‌زاده آملی

علامه حسن حسن‌زاده آملی (۱۳۰۷-۱۴۰۰ش) فقیه، عارف، حکیم معاصر شیعه و از شاگردان علامه شعرانی و علامه طباطبایی است. او در ادبیات، علوم غریبه، ریاضی، هیئت و طب تسلط داشت و لقب به «علامه ذوالنون» بود. او دارای آثار متعددی در حوزه حدیث، دین، عرفان و حکمت است. مؤلفه‌های حقوق شهروندی از دیدگاه حسن‌زاده آملی آورده شده است.

جدول (۱) حقوق شهروندی از دیدگاه علامه حسن‌زاده آملی

ردیف	مؤلفه‌ها	سال	منبع	کتاب
۱	اشاره به دیدگاه کلینی دستگیری از مستمندان	۱۳۹۲	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۶۷۰ در اصول کافی
۲	اشاره به دیدگاه کلینی مهربانی با بیچارگان	۱۳۹۲	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۶۷۰ در اصول کافی
۳	دلسوزی برای مستمندان	۱۳۹۲	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۴۹
۴	فروتنی با همه	۱۳۹۲	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۶۱
۵	مهربانی و دلسوزی با مخلوق	۱۳۹۲	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۷۶

۶۱	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۱۳۹۲	اشاره به شعر سعدی "من در میان جمع و دلم جای دگر است"	۶
۴۹	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۱۳۹۲	در توضیح صفات نمازگزار دوری از خودبینی را اشاره می‌کند.	۷
۱۱	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۱۳۹۲	اشاره به تفسیر آیه ۸ سوره آل عمران به حق لیبیک گفتن و طلب طیب کردن برای درمان.	۸
۳۹۱	نهج البلاغه	۱۳۹۲	اشاره به فرزند را بر پدر حقی است و پدر بر فرزند حقی دارد.	۹
۸۹ و ۵۱	دستورالعمل‌های اخلاقی و سیر و سلوک	۱۳۹۲	خویش‌تن را تفویض به حق کن و او را وکیل خود بگیر.	۱۰
	تفسیر آیه ۶ سوره شوری		استقامت کن همانگونه که مأمور شده‌ای.	۱۱
۳۰۹	شرح آقا جمال خوانساری		اشاره به تفسیر ایمان به خدا نیاوره است کسی که قطع رحم کند.	۱۲
۶۲	حکمت عملی	۱۳۸۵	هر کس با رحم و خویشاوندان و خاندان خود طریق موصلت و محبت نپوید و از ارحام کناره بگیرد آن کس به خدا ایمان ندارد.	۱۳
۶۱	حکمت عملی	۱۳۸۵	محبت حکم فطرت انسان است. هر که از حکم فطرت بیرون رود از معرفت و ایمان بی‌بهره ماند.	۱۴
۷۵	حکمت عملی	۱۳۸۵	یکی آنکه با دشمن و دوست غضب و خوشنودی او را از عدالت بیرون نبرد، دیگر در حال فقر و غنا اقتصاد و میانروی را رعایت کند، دیگر از خدا خوف و امیدواریش معتدل و مساوی باشد.	۱۵

۱۶	عفو خدا بیشتر از جرم ماست	۱۳۸۵	شرح آقا جمال خوانساری	۷۴
۱۷	عدالت یگانه وسیله حفظ دول است	۱۳۸۵	شرح آقا جمال خوانساری	۳۰۹
۱۸	عدالت نگهبان خلق است.	۱۳۸۳	انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه	۲۱۱
۱۹	«در عالم دنیا و آخرت» آن سلطانت که در روزگارش مردم خوش زندگانی کنند و عدلش به تمام رعیت شامل باشد.	۱۳۸۳	انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه	۲۰۸
۲۰	هیچ صفتی دولت‌ها را مانند صفت عدل بر رعیت از حوادث عالم حفظ نتواند کرد.	۱۳۸۳	انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه	۳۱۵
۲۱	بر تو باد به کسب و کار حلال و حسن اخلاق و نیکوئی با عیال و تدبیر منزل به نحو احسن و یاد خدا بودن در هر حال.	۱۳۸۵	حکمت عملی	۸۹
۲۲	و به حسن تدبیر منزل پردازیم و به رزق حلال بر آن‌ها توسعه داده و وسایل تربیت روح و جسم آن‌ها را فراهم آریم و به خلق خوش با آن‌ها رفتار کنیم.	۱۳۸۵	حکمت عملی	۱۲۳
۲۳	چنانکه بدن را قوت و غذائی است که از آن لذت برد و اگر به او نرسد متالم شود همین‌گونه روح را قوت و غذائی است و ذکر خدا و شوق و انس با خدا قوت لذیذ و الذغذاهای روح انسانست و چنانکه هر قفلی را کلیدی است قفل مشکلات و مهمات عالم را نیز کلیدی است و یاد	۱۳۸۵	حکمت عملی	۱۱۱

			خدا کلید آن قفل است هر مهمی و حادثه مشکل و خطرناکی با یاد خدا گشایش خواهد یافت	
۱۰۶	حکمت عملی	۱۳۸۵	هر کشت و کار و کسب و علم و هنر و صنعت و مشاغل در عالم نظام خلقت لازم و تمام کارهای دنیا واجب کفائی است و باید برای آخرت کرد.	۲۴

۳. مؤلفه‌های حقوق شهروندی در اندیشه سید حسین نصر

سید حسین نصر از چهره‌های ایرانی و یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان این جریان فکری است. اندیشه‌های نصر در پاسخ به اندیشه متجدد غربی شکل گرفت. و در تلاش برای ارائه تعریفی از حقیقت عالم و انسان است که به اعتقادی وی هم دیرینه است و هم معقول‌تر به نظر می‌رسد. نصر برای تعالی انسان تشکیل حکومت را ضروری می‌داند (گل پروری، قربانی، ۱۳۹۵: ۱). در جدول ۲ مؤلفه‌های حقوق شهروندی از دیدگاه سید حسین نصر آورده شده است.

جدول (۲) حقوق شهروندی از دیدگاه سید حسین نصر

مفاهیم دریافت شده	سند	گزاره‌های استخراج شده
۱- پاسداری از طبیعت و حفظ آن. ۲- تلاش برای بقای محیط زیست. ۳- ثواب اخروی داشتن گاشت و توسعه درختان.	(نصر، ۱۳۹۴، ص ۱۴۱-۱۴۳).	شریعت بر مبنای قرآن و حدیث، تعالیم گسترده فقهی و اخلاقی درباره محیط طبیعت، مهربانی با جانوران، نگهداری از درختان و قطع نکردن آن‌ها مگر در مواقع بسیار ضروری، حفظ گیاهان حتی در زمان جنگ، آلوده نکردن آب جاری و دیگر موضوعات مربوط به آن دارد. خود پیامبر همواره با جانوران بسیار مهربان بود. در مورد درختان، او به اهمیت آنچه امروزه فضای سبز خوانده می‌شود، تأکید می‌کرد. چنانچه فرموده است: «کاشتن درخت حتی یک روز قبل از پایان گرفتن دنیا نیز، عمل پسندیده‌ای است».
۴- تخریب طبیعت به خاطر عقل‌گرایی و رهایی سنت است.	(نصر، ۱۹۵۹، ص ۱۱)	«نصر وقوع چنین فجایعی را در جهان معاصر ناشی از دوری انسان از تفسیر سنتی جهان و روی آوردن او به منطق محاسبه و عقل‌ابزاری می‌داند. جدایی از سنت و امر قدسی که انسان را مقید به رعایت حقوق طبیعت، هم‌نوع و خداوند می‌کرد، امروزه جای خود را به سلطنت بی‌قیدوبند فرد

۵- تخریب طبیعت نتیجه آزادی بی‌قید و شرط انسانی.		انسانی داده است. به نظر نصر انسان سنتی از امر قدسی جدا شدنی نیست و همواره به امر قدسی رجوع می‌کند. از آنجا که امر قدسی ابدی و ازلی است، بنابراین لایتغیر است و در نتیجه سنت نیز که به امر قدسی رجوع دارد، لایتغیر خواهد بود زیرا به منبعی ابدی و ازلی توجه دارد».
۶- پاسداری از طبیعت نشانه امان‌تداری است.	(نصر، ۱۳۸۴ ص ۱۴).	انسان نسبت به زمین مالکیت ودیعتی دارد اما «اصل امانت‌داری خویش را فراموش کرده است و به‌گونه‌ای بر زمین چنبره زده است».
۷- حق حفظ اخلاقیات در کار	(نصر، ۱۳۸۴ ۱۴۳).	شریعت بر اخلاق کار که اهمیت ویژه‌ای در زندگی اقتصادی دارد، تأکید می‌کند.
۷- حفظ شئون اخلاقی در کار ۸- احترام گذاشتن به عمل کارگر	(همان: ۱۴۳).	تا آنجا که به ارتباط بین کارفرما و کارمند مربوط می‌شود، شریعت به اهمیت ارتباطات شخصی، انصاف و محبت کارفرما، که در موضع قدرت قرار دارد، تأکید می‌کند. بنابر یکی از احادیث، مزد کارگر را قبل از خشک شدن عرق جبینش باید پرداخت کرد.

۴. استخراج مؤلفه‌های حقوق شهروندی در آثار حسن‌زاده آملی و سید حسین نصر

در جدول ۳ نظرات و دیدگاه‌های اندیشمندان پس از حذف هم‌پوشانی‌ها برای استخراج مؤلفه‌ها آورده شده است.

جدول (۳) استخراج مؤلفه‌های حقوق شهروندی از آثار حسن‌زاده آملی با حذف هم‌پوشانی‌ها

علامه حسن‌زاده آملی		
مؤلفه استخراجی	مؤلفه‌ها	ردیف
	اشاره به دیدگاه کلینی دستگیری از مستمندان	۱
	اشاره به دیدگاه کلینی مهربانی با بیچارگان	۲
	دلسوزی برای مستمندان	۳
	فروتنی با همه	۴

همدلی با خلق خدا در حکومت اسلامی	مهربانی و دلسوزی با مخلوق	۵
	اشاره به شعر سعدی "من در میان جمع و دلم جای دگر است".	۶
	در توضیح صفات نمازگزار دوری از خودبینی را اشاره می‌کند.	۷
احترام به حق شهروند و الزام به تکلیف (رابطه حق و تکلیف	اشاره به تفسیر آیه ۸ سوره آل عمران به حق لبیک گفتن و طلب طبیب کردن برای درمان	۸
	اشاره به فرزند را بر پدر حقی است و پدر بر فرزند حقی دارد.	۹
	خویشتن را تفویض به حق کن و او را وکیل خود بگیر.	۱۰
	استقامت کن همانگونه که مأمور شده‌ای.	۱۱
حق برخورداری از عدالت در حکومت اسلامی	اشاره به تفسیر ایمان به خدا نیاوره است کسی که قطع رحم کند.	۱۲
	هر کس با رحم و خویشاوندان و خاندان خود طریق موصلت و محبت نپوید و از ارحام کناره بگیرد آن کس به خدا ایمان ندارد.	۱۳
	محبت حکم فطرت انسان است. هر که از حکم فطرت بیرون رود از معرفت و ایمان بی‌بهره ماند.	۱۴
	یکی آنکه با دشمن و دوست غضب و خوشنودی او را از عدالت بیرون نبرد، دیگر در حال فقر و غنا اقتصاد و میانه‌روی را رعایت کند، دیگر از خدا خوف و امیدواریش معتدل و مساوی باشد.	۱۵
	عفو خدا بیشتر از جرم ماست.	۱۶
	عدالت یگانه وسیله حفظ دول است.	۱۷
	عدالت نگهبان خلق است.	۱۸
	«در عالم دنیا و آخرت» آن سلطانت که در روزگارش مردم خوش زندگانی کنند و عدلش به تمام رعیت شامل باشد.	۱۹
	هیچ صفتی دولت‌ها را مانند صفت عدل بر رعیت از حوادث عالم حفظ نتواند کرد.	۲۰

حقوق شهروندی از جمله مباحث برجسته و مهمی است که نظرات اندیشمندان مختلفی را به خود جلب کرده است. از جمله این افراد علامه حسن‌زاده آملی و دکتر حسین نصر می‌باشند که دیدگاه‌های آن‌ها، مورد بحث و بررسی قرار گرفت. آنچه که مهم و ضروری است این است که این حقوق باید به نوعی احصا و نمایان گردند که دست اندرکاران و افراد ذی‌ربط در این زمینه، با اتقان نظر و به صورت ثابت قدم سعی در اجرای این حقوق و احترام به آن‌ها را در مدیریت شهروندی داشته باشند. جمله این حقوق، حق همدلی و هم‌زبانی خلق خداست. همدلی و هم‌زبانی، خاستگاه و ریشه اتحاد و وحدت جامعه است. البته این همدلی و هم‌زبانی در زمانی تحقق می‌یابد که افراد جامعه بخواهند دست از اختلاف در افکار و عقاید برداشته و با زبانی مشترک و روشی یکسان آن عقاید و افکار را در جامعه اجرایی کنند.

نتیجه‌گیری

یکی از بال‌های حقوق شهروندی، حق و تکلیف است. دوگانه مفهوم حق و تکلیف آمده در منشور حقوق شهروندی همانند دیگر اعلامیه‌هایی چون منشور حقوق بشر جهانی، رابطه‌ای پنهان در میان این دو واژه ساخته است که به صورتی صریح و واضح از آن حرفی به میان نیامده است. به واقع حق به عنوان پی قراول تکلیف مقابلش را تعیین می‌کند. اگرچه این حامل یعنی تکلیف در برابر حق مشخص است اما محمول این تکلیف در برابر سوژه‌های محق به نوعی اخص تعیین نشده‌اند. بر همین اساس است که این چهره دوگانه از منشور چهره‌های دیگر را به نام بُعد اخلاقی می‌آفریند که تمام انسان‌ها را مکلف اخلاقی می‌کند که در برابر منشور حقوق شهروندی آگاهانه مسئولیت‌پذیر باشیم. بُعد دیگر حقوق شهروندی، حق اشتغال است. حق اشتغال در میان حق‌های رفاهی یا نسل دوم حق‌های بشری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. توجه به اشتغال و بیکاری همواره اهمیتی انکارنشده در مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی دارد که تحقق آن را الزامی می‌سازد. اگر بخواهیم تکه‌ای از پازل حقوق شهروندی بیافزاییم آن تکه که قطعاً تکه بزرگی هم هست، حق آموزش است. حق آموزش از حقوق اولیه بشری است که فارغ از زمان و مکان و مسائلی از قبیل جنسیت، زبان، نژاد، دین و قومیت می‌بایست در مورد تمام اشخاصی که متولد می‌شوند و تا زمانی که می‌میرند ادامه یابد. در حقوق اسلام، حق بر آموزش مورد تأکید قرآن، روایات و احادیث ائمه اطهار مورد است و با تعهدات دولت‌ها در زمینه حمایت از آموزش و تداوم آن که موجبات تعالی و رشد جامعه است با مقررات حقوق بشری در خصوص تکلیف بر آموزش همگانی منافات ندارد. از منظر اسلامی، انسان دارای کرامت ذاتی الهی است. احترام به کرامت انسانی انسان‌ها نخستین اصلی بود که شعله‌های هدایت و ایمان را در دل‌های آحاد مردم برافروخت و سبب گردید انسان‌ها، اعم از زن و مرد، فوج فوج به دامن پر مهر اسلام، پناه آورند. این نگاه، هرگز جنس یا گروهی را استثنا نمی‌کرد بلکه همه آحاد انسانی، اعم از سیاه و سفید، زن و مرد، عرب و عجم را در نزد پروردگار برابر می‌دانست و هیچ اختلافی جز در پرتو پروای الهی و نزدیکی به آسمان معنا نمی‌شد. یگانه راه حصول به درجات بالای انسانی و معنوی، تعلیم و تربیت نفس آدمی است. به همین دلیل است که انبیاء، مهمترین هدف خود را جد و جهد در این زمینه می‌دانسته‌اند، زیرا رهایی از جهل کاملاً از تعلیم و تعلم اثر می‌گیرد. بر طبق آیات متعدد قرآن کریم تعلیم و تربیت اساس بعثت پیامبر بوده

است و این تأکید در شرایطی است که اسلام تمام افراد انسانی را از هر خانواده و قشری که باشند قابل تربیت دانسته و معتقد است اصول فضایل و ارزش‌های انسانی در ضمیر و سرشت هر انسانی به‌ودیعه نهاده شده است. اعلامیه جهانی حقوق بشر در اسلام نیز به‌تبع توصیه‌هایی که دین مبین اسلام در زمینهٔ تحصیل علم داشته است، موادی را به تأکید بر مبانی این حقایق اختصاص داده است.

منابع

کتاب‌ها

- جاسم، س. (۱۳۸۱). امام علی (ع)، نماد حکومت حق، ترجمه موسی دانش، مشهد: نشر بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- شهید ثانی، ز. (۱۳۸۸). شرح لمعه دمشقیه، ترجمه حمید مسجد سرایی، کاشان: اندیشه‌های حقوقی، سازمان اسناد و مدارک جمهوری اسلامی ایران.
- منافی شرف‌آباد، ک و زمانی، ا. (۱۳۹۱). پیش‌بایست نظام آموزش عالی در عصر جهانی شدن، مجموعه مقالات جشنواره بیست و سه سال رهبر، دانشگاه، خودباوری، تهران: دانشگاه صنعتی شریف.
- هاشمی، س. (۱۳۸۲). حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، تهران: نشر میزان.

مقالات

- آگاه، وحید. (۱۳۹۸). «هنرمندانه یا بی‌هنر؟ تحلیل حق‌های هنری در منشور حقوق شهروندی». اخلاق زیستی، شماره ۱، صص ۳۸۲-۳۶۷.
- ابن تراب، مریم. (۱۳۸۵). «حقوق شهروندی از منظر امام علی (ع)». ندای صادق، شماره ۴۱ و ۴۲، ۱۵-۱.
- امامی، م. (۱۳۹۴). «مفهوم‌شناسی حقوق شهروندی در نظام بین‌المللی و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». همایش ملی تبیین حقوق شهروندی، دوره ۱.
- رزاق‌پور، ی. (۱۳۹۰). «نگاهی به حقوق شهروندی». ماهنامه کانون، شماره ۱۲۳.
- طاهری، آ. (۱۳۹۲). «حق اشتغال به مثابه حق بشری». ماهنامه اجتماعی، اقتصادی علمی و فرهنگی کار و جامعه، شماره ۱۶۲.
- گل‌پرور، مجید؛ قربانی خنمان. (۱۳۹۵). «نظم مطلوب سیاسی در اندیشه سید حسین نصر، بنیادها استدلالی و چالش‌ها»، همایش بین‌المللی شرق‌شناسی و مطالعات ایرانی، دوه دوم.
- محسنی، ر.ع. (۱۳۸۹). «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی؛ راهکارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی». فصلنامه مطالعات سیاسی، شماره ۱۰، صص ۱۴۴-۱۱۷.
- هاشمی، ا. (۱۳۸۹). «بررسی میزان استفاده از مفاهیم تربیت شهروندی در محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی از دیدگاه دبیران». فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی، شماره ۱، صص ۱۶۰-۱۴۱.

پایان‌نامه‌ها

- عطوفی کاشانی، ط. (۱۳۸۶). نظریه اجتماعی سنت‌گرایان با تأکید بر نظریه اجتماعی رنه گنون، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم (ع)، دانشکده علوم اجتماعی.